

הספרות העממית של יהודי בבל בערבית-יהודית

יצחק אבישור

במשך למעלה מאלפיים וחמש מאות שנים ישבו יהודים בבבל וחזו בחילופי שלטונות ועמים, באשורים ובבבלים, בפרסים ובפרתים, בערבים ובמנגולים, שוב בפרסים ובתורכים, כאנגלים ושוב בערבים. בכל התהפוכות הללו הם שמרו על ייחודם היהודי בתחום הארגון הקהילתי כמו בתחום היצירה הרוחנית. במשך תולדותיהם הארוכות יצרו יהודי-בבל ספרות רבה וענפה, הכוללת, נוסף לתלמוד הבבלי, תרגומי תנ"ך בארמית ובערבית, ספרות ההלכה, השו"ת והאיגרות של הגאונים, ספרות מוסר ופילוסופיה, פיוט עברי ומדרשים. ראשיתה של היצירה היהודית בבבל היתה בארמית ובעברית, ולאחר הכיבוש הערבי החלו יהודי-בבל ליצור גם בשפה הערבית. ביתר דיוק בשפה הערבית-היהודית, היא השפה הספרותית הבינ-לאומית של יהודי המזרח וצפון-אפריקה. בערבית-היהודית כתבו יהודי-בבל ספרי מוסר ופילוסופיה רוב הגאונים כתבו בה את השאלות והתשובות ואת האיגרות שלהם. מאוחר יותר הם כתבו בערבית-יהודית ובערבית-מוסלמית גם את ספרותם העממית. מקובל בקרב החוקרים, כי מהמאה ה-13 החלה ירידה ביצירה הספרותית של יהודי-בבל, וספרותם שנוצרה לאחר-מכן לא עניינה את חוקרי-היהדות, ובדרך-כלל הם התעלמו מקיומה. אמנם, בגלל סיבות חיצוניות של דיכוי ושל הגירה המונית למערב, חלה ירידה מסוימת בקרב יהדות-בבל לאחר תקופת הגאונים ויצירתה לא העפילה לפסגות של ספרות התלמוד וספרות הגאונים שנעשו קניינה של האומה כולה, אך לאפיסת כוחות רוחניים היא לא הגיעה והמשיכה ביצירתה הספרותית גם בתקופות מאוחרות. יצירה זו כוללת: פירושי-מקרא ותרגומי-מקרא לערבית, ספרות שאלות-ותשובות, מדרשים ופיוטים, וכן ספרות עממית בערבית, אם בלהג המדובר בפי היהודים ואם בלהג המדובר בפי המוסלמים. יצירה עממית זו, שהגיעה לידי פריחה במאות השנים האחרונות, הקיפה את כל הסוגים הספרותיים שבתחומה: הסיפור והאגדה, השיר והפזמון, הפתגם והחידה, האנקדוטה והבדיחה. ספרות זו, הכתובה באותיות עבריות בלהג הערבי-יהודי ובלהג הערבי-מוסלמי, עיקרה מצוי בכתבי-יד ורק מעט ממנה הודפס. על ראשית היווצרותה אין לנו ידיעות ממשיות, אלא זו שראשוני כתיביהיד בתחום זה שהגיעו לידינו הם מהמאה ה-18 והם הולכים ומתרבים מאוד במאה ה-19.

הספרות העממית שבדפוס

כל עוד לא היו כתיב-דפוס עבריים בבבל נהגו יהודיה להדפיס את ספריהם בכתיב-הדפוס שבקושטא ובליורנו, והרבה מכתבי-יד אלה אבדו או נשדדו בדרכם לדפוס. כתיב-

הדפוס האמורים הדפיסו יהודי־בבל בערבית־יהודית בעיקר תרגומים ופירושים למקרא וכן טקסטים ליטורגיים לחגי ישראל ומועדי, כמו ההגדה של פסח, אך הם לא הדפיסו ספרות עממית מובהקת בלשון זו. החל מאמצע המאה ה־19 נוסדו בתי־דפוס עבריים בבגדאד ובקרב קהילות יהודי־בבל בכאלכותה ובכומביי שבהודו. או אז, התחילה הדפסת ספרים רבים, ובהם לא מעט ספרים מן הספרות העממית של יהודי־בבל.¹ ספרות עממית זו הכתובה בערבית־יהודית ובאותיות עבריות, שנדפסה בבתי־הדפוס שבבגדאד ובהודו ושמטרתה לספק צרכיהם של השכבות העממיות, באה משלושה מקורות: (1) תרגומים ועיבודים ממקורות היהדות; (2) תרגומים ועיבודים ממקורות זרים; (3) חיבורים עממיים מקוריים של יהודי־בבל.

(1) תרגומים ועיבודים ממקורות היהדות

תרגומים ועיבודים רבים לערבית־יהודית של יהודי־בבל נעשו מן המקרא ומן ספרות־ישראל שאחר המקרא, במיוחד מהסיפורים על מנהיגי ישראל וגיבוריו. הסיפורים המקראיים הורחבו, אם ממקורות היהדות, בעיקר מהספרות המדרשית, ואם כיד הדמיון הטובה על המעבדים, ולעתים אף נחרזו יצירות אלה בחרוזים. ספרים, או יותר נכון קונטרסים, כאלה נכתבו לפשוטי־העם, שאינם ידועים עברית כהלכה ובוודאי לא היו בידיהם ספרי יהדות, פרט למקרא. סיפורים כאלה היו ברובם על דמויות מקראיות, כמו: על אברהם אבינו, על יוסף הצדיק, על שאול המלך, על דוד המלך, על שלמה המלך ועל אסתר המלכה; או על דמויות יהודיות מהתקופה שאחר המקרא, כמו: על חנה ושבעת בניה, על רבי עקיבא, על יהודית, על כוסתנאי ועל הרמב"ם. במיוחד זכו לתפוצה רבה בקרב יהודי־בבל ככל אגפיהם הסיפורים על יוסף הצדיק, 'קצת יוסף אל צדיק', והסיפור על חנה ושבעת בניה, 'קצת חנה וסבע ולאדה', שתזרן ונדפסו הרבה פעמים² ונפוצו גם בהעתקות רבות של כתב־יד.³

(2) תרגומים ועיבודים ממקורות זרים

תרגומים ועיבודים ממקורות זרים נעשו בעיקר באמצעות העברית והערבית. עיבודים, ולעתים קרובות רק העתקות לאותיות עבריות, נעשו מן הספרות הערבית העממית. כך, למשל, התחילו בהעתקת סיפורי 'אלף לילה ולילה' לאותיות עבריות, והוציאו סיפורים נפרדים כמו 'קצת זיד אל ג'ולם' ו'קצת ענתר אבן שדאד'. כמו כן פורסמו משלים ערביים שהועתקו לאותיות עבריות ובמסגרת זו העתיקו ועיבדו מערבית את סיפור אחיקר החכם ומשליו. במיוחד הגדיל לעשות בתחום זה ר' שלמה תורניא מיהודי־בבל

1 ראה בפירוט א' יערי, הדפוס העברי בארצות־המזרח, חלק שני, ירושלים ת"ש. וראה גם: א' בן יעקב, קרית ספר, כב (תש"ה-תש"ו) עמ' 82-83.

2 פרטים ביבליוגרפיים על כל הנוסחים וההוצאות של הספרים והחבורות הללו ראה אצל יערי, שם, שם.

3 על כתב־יד של יצירות אלה, אם מקוריים ואם העתקות מדפוסים, ראה בעיקר: אהל דוד, D.S. Sasson, *Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts*, London 1932, 2 volumes

שהיגרו להודו, שתירגם, עיבד והדפיס בבית-הדפוס שלו עשרות ספרים בעברית ובערבית, ובעיקר בערבית-היהודית של יהודי-בבל. הוא תירגם, בין היתר, את 'אהבת ציון' לאברהם מאפו ועוד סיפורים רבים מן הספרות העברית. הוא תירגם סיפורים היסטוריים מן הספרות האירופית, בעיקר על-פי תרגומיהם לעברית; כך למשל הוא תירגם את 'עמק הארזים' ואת 'מסתרי פאריס' לערבית-יהודית; וכפי שמעיד עליו אברהם יערי 'יותר מכל איש אחר פעל ר' שלמה תווינא בעבודתו כמחבר, מתרגם ומדפיס לשמירת הלשון הערבית בפי יהודי בגדאד שבהודו'.⁴

(3) יצירות עממיות מקוריות

הרכה יצירות עממיות בערבית-היהודית נתחברו בידי יהודי-בבל, אך מאלה נדפס מעט שבמעט, ורובם נשאר עד עתה בכתב-יד.

אחד הליקוטים מהספרות העממית, שנדפס במחצית השנייה של המאה ה-19 במהדרות רבות בדפוס בגדאד ובומביי, היה 'קצת אהל אל מת'ל'. זהו קובץ קטן בהיקפו, המכיל בעיקרו פתגמים עממיים השגורים ביותר בפי יהודי-בבל ורובם כתובים בדיאלקט הערבי של יהודי בגדאד. פתגמים רבים מיצירתם העממית של יהודי-בבל מצאו את דרכם לספרו החשוב של יצחק בנימין יהודה, שיצא בשנות השלושים של המאה. יצחק יהודה, שהיה ממשפחה בכלית שעלתה לא"י באמצע המאה ה-19, היה מצוי בספרותם וכמנהגיהם של יהודי-בבל ושייך בספרו ליד הפתגמים גם סיפורים כבליים.⁵ פתגמים נוספים באים במחקריו של שמעון חייט, שנתפרסמו בעשר השנים האחרונות.⁶

לצד הקונטרסים והספרים שנדפסו בהם יצירות בודדות, החלו לצאת לאור בכתב-הדפוס שבגדאד ובערי-הודו בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 גם קבצים של יצירות עממיות בערבית בכלל ובערבית-היהודית שבפי יהודי-בגדאד בפרט. קבצים אלה כוללים שיר וסיפור, אגדה ומשל, חידה ובדיחה. בהתחלה רוב החומר שנכלל בקבצים אלה היה מתורגם ומעובד מספרות מזרח ומערב, ורק מיעוטו יצירות מקוריות מאת יהודי-בבל עצמם, כגון הקובץ 'עגיב אלעג'אב' ('פלאי פלאים'), שיצא לאור בשנת 1889 בבומביי. כמו-כן, הקובץ המקיף שתוכנן עוד במאה ה-19 והידוע כיום בשם 'מסלי אל ווקת', ('לבילוי הזמן'), שרק הקדמתו נדפסה בסוף המאה ה-19 ואלו הספר עצמו נדפס בשלושה חלקים בירושלים בשנת 1933. קובץ זה כולל דברי מוסר ולימוד, דברי-שעשועים וסיפורי-נפלאות, כולם מתורגמים וכתובים בערבית של יהודי-בגדאד. קבצים קטנים הכוללים דברי-מוסר במשל ובמליצה בערבית, אשר בחלקם הגדול נתחברו בידי סופרים מקרב יהודי-בבל, או שהועלו על הכתב מתוך

4 הדפוס העברי בארצות-המזרח, חלק שני, עמ' 15.

5 י"ב יהודה, משלי ערב, כרך א, ירושלים תרצ"ב; כרך ב, תרצ"ד.

6 פתגמי-עם עיראקיים — אסופים ומסודרים על-ידי לטיף חייט, אות א (ערבית); פתגמי-עם עיראקיים — אסופים ומסודרים על ידי אברהם חייט אותיות א, ב, ת (ערבית); וראה גם 'המשפחה בפתגמים של יהודי-בבל', מחקרי המרכז לחקר-הפולקלור, ג (תשל"ג), עמ' עז-קמג.

יצירות עממיות של יהודי־בבל, נתפרסמו ברבע הראשון של המאה ה־20. כאלה היו הקבצים שפירסמו צאלח יצחק מכמל, 'כתאב צאלח ללעמום', אלישע שוחט, 'כתאב סרור אל זמאן' ו'כתאב סרור אל צאלחין'. במיוחד יש להזכיר שני מחברים חשובים שכתבו קבצים מסוגים אלה, והם הרב יוסף חיים והרב דוד צמת. הרב יוסף חיים כתב כמעט את כל ספריו בעברית, פרט לספר 'קאנון אל ניסא', שיצא לאור בשנת 1906. הכתוב בערבית־יהודית של יהודי־בגדאד וכולל תיאור אורח־החיים ודרכי־המוסר הרצויים לנשים היהודיות בבבל ובארצות שהיגרו אליהן. בספר זה, הכתוב כולו בחרוזים, מטיף הרב את דבריו במשל ובמליצה, בסיפור ובפתגם השאובים ממקורות היהדות וממקורות עממיים. הגדיל לעשות בתחום הקבצים העממיים שבערבית הרב דוד צמה, שפירסם בשנות העשרים של המאה ה־20 שני קבצים, האחד בן ארבעה חלקים, בשם 'אמת' אל דאוודיה' ('משלי דוד'), השני בן שני חלקים בשני 'וורוד אלדאוודיה' ('פרחי דוד'). קבצים אלה כוללים דברי־מוסר ולימוד־לקח בפתגם ובחידה, בסיפור ובשיר, בחלקם תרגומים מן הספרות העברית, בעיקר מהתנ"ך, מספרות חז"ל, משירת ספרד, אך גם מאנגלית ומצרפתית, ובחלקם הגדול הם פרי יצירתו של דוד צמה עצמו.⁷

הספרות העממית שבכתבי־יד

כאמור, רובה של הספרות העממית הכתובה בערבית באותיות עבריות מצוי עד עתה בכתבי־יד. במאה ה־18 ובמאה ה־19 קמו אספנים בעלי שאר־רוח מקרב יהודי־בבל, שמורשת עדתם היתה יקרה להם, והחלו במלאכת הליקוט, האיסוף והרישום, ובכך הקדימו רבים בארצות שונות באיסוף הספרות העממית. כתבי־יד אלה, שעדיין לא נתפרסמו, כוללים ספרות ענפה של סיפורים ואגדות, שירים ופזמונים, פתגמים וחידות, אנקדוטות ובדיחות. עובדות חשובות אלה לא רק שאינן נחלת־הרבים, אלא עד היכן שדיעוטי מגיעות אינן ידועות גם לחוקרים ולמשכילים.

זה לי שנתיים שאני עוסק בחיפוש ובאיתור כתבי־יד אלה של הספרות העממית של יהודי־בבל שבערבית־יהודית. במשך חיפושיי אלה במכונים, בספריות ציבוריות ואצל אנשים פרטיים עלה בידי לאתר כשלושים כתבי־יד. כעשרים מהם מכילים שירים ופזמונים עממיים, שבעה מהם מכילים סיפורים ואגדות ושלושה מכילים פתגמים.

הסיפור והאגדות שבכתבי־יד

שבעה כתבי־יד או תצלומיהם המצויים עתה בידי, שהואילו ברוב־טובם בעלי־האוספים להעמיד לרשותי לצרכי מחקר, מצויים בהם עשרות סיפורים ומעשיות, אגדות פלא ומשלי בעלי־חיים, ורובם בלתי־ידועים לחלוטין. חלק מן הסיפורים נושאים כלליים וחלקם סיפורים מהחיים וההווי של יהודי־בבל; חלק מהם סיפורים הבאים ללמד דעת ומוסר וחלק מהם סיפורי שעשועים ובלויים; חלק מהם נובע ממקורות היהדות וחלק ממקורות זרים.

7 פרטים על כל הספרים הנזכרים בסעיף זה – ראה בספרו הנ"ל של א' יערי.

השיר והפזמון

במאה ה־19 נאספו ונרשמו בידי יהודי־בבל, קבצים רבים של שירי־עם, שעשרים מהם איתרתי עד עתה. קבצים אלה, ככל הנראה, נכתבו רובם בידי אנשי־מקצוע, זמרים ומשוררים, והם מכילים אלפי שירים הכתובים באותיות עבריות, שחלק מהם כתוב בלהג של יהודי־בגדאד וחלק גדול מהם כתוב בדיאלקט הערבי המוסלמי.⁸ שירים אלה לא רק נאספו אלא ככל הנראה רובם גם חוברו בידי יהודי־בבל. עשרות השירים הכתובים בלהג יהודי־בגדאד אין ספק שנתחברו בידי יהודים. שירים אלה כוללים שירי־חוננה ושירי־זיארה' (עליה־לרגל לקברי־קדושים), שירי־ערש ושירי־ילדים. אלה גם אלה משקפים את ההווי של יהודי־בבל במאה שעברה ואף יותר מוקדם מזה. מאות שירים, ואף אלפים, כתובים בלהג הקרוב ללהג המוסלמי, אך אין בזה כדי להפקיע אותם ואת חיבורם מהיהודים שרשמו אותם ואספו אותם. יהודים חיברו את שיריהם בדיאלקט הזה, שבו נכתבו שירים עממיים. ואין זו תופעה־המיוחדת לדור זה או אחר, אלא לכל התקופה האחרונה ואפילו עד ימינו אלה. בשירים אלה מוזכרים שמות יהודיים ושכונות יהודיות, הווי ומנהגים יהודיים. יתר־על־כן אף מספר בתי עתאבה ומספר בתיים של שירים אחרים חיבורם מיוחס לעזרא אל־יהודי או לנסים אל־יהודי. מכל מקום, שירים אלה משקפים צדדים שונים באורח־חיייהם ובהלוך־מחשבתם של יהודי־בבל בתקופה מסוימת, ולעיתים רחוקות גם אירועים היסטוריים בתולדותיהם. מחקר התרבות של יהדות זו אינו יכול להתעלם מצדדים אלה או להזניחם.

האנשים שאספו ורשמו את השירים הללו ראו במלאכתם מלאכת־קודש, תרתי משמע. אוספים אלה עולים, לדעתי, בחשיבותם ובאיכותם על כל מה שנאסף ככל ארצות המזרח־התיכון, הן מהשירה העממית המוסלמית והן מקרב העדות היהודיות. איסוף שירה עממית במזרח־התיכון התחיל בסוף המאה ה־19. היו אלה חוקרים של תרבות המזרח הקדמון, בבל וכנען, ארם וערב, שבאו מאירופה לחקור ולחפור את המזרח, וכעבודת־לואי להם היה איסוף הספרות העממית.

חוקרים מפורסמים מצרפת ומאנגליה, מגרמניה ומאוסטריה, אספו שירי־עם בארצות המזרח־התיכון. נאספו שירים מסוריה ומהלבנון, מתושבי ארץ־ישראל הערבים והדרוזים, ומהבדווים ממסופוטאמיה. קבצים ואוספים של שירי־עם אלה נתפרסמו בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 בידי חוקרים מפורסמים, כמו דלמן, זכאו, מייסנר ואחרים. אך יצויין שכל אלה לא אספו שירי־עם מיהודים. בפני חוקרים אלה גם היו נעולים אוצרות שירי־העם של היהודים בבבל, מפני שהללו היו כתובים בכתב המיוחד ליהדות זו, והיו גנוזים אצל אספנים פרטיים. גם האיסוף של שירים בקרב עדות־המזרח האחרות אין לו נגיעה ישירה לשירי־העם של יהודי־בבל. באיסוף שירי־העם התחילו רק בשתי עדות מהמזרח, עדת התימנים ועדת הכורדים. בקרב העדה התימנית החלו באיסוף חוקרים יהודים אירופיים, כמו א' בראוור וש"ד

8 על נושא זה ראה בפירוט בהוצאתי 'שירי העם של יהודי־בבל', בקונגרס הבין־לאומי הראשון לחקר יהדות ספרד והמזרח — בדפוס. ושם גם ביבליוגרפיה מפורטת.

גוייטין, וממשיכים בזה כיום חוקרים מקרב העדה התימנית, הלא הם נ' גמליאלי ופרופ' י' רצהבי. ברם, שירים אלה רחוקים במקצת משירי־העם של יהודי־בבל, כיוון שאלה של הכורדים עיקרם בשפה הארמית ואילו של התימנים אמנם כתובים הם בערבית, אך בדיאלקט הנבדל מהדיאלקט של יהודי־בבל, ועיקרה של שירה זו הוא שירת־נשים. השירים של יהודי־בבל עולים בכמותם על כל השירה העממית במזרח־התיכון שנדפסה עד עתה, אך לא רק בכמות הדברים אמורים. חשיבותם וערכם של שירים אלה הם גדולים, גם מפני שאלה השירים הקדומים ביותר שנאספו ונרשמו בתחום זה. הפרסומים של שירי־עם מהמזרח החלו, כאמור, בסוף המאה ה־19, ואילו רוב כתבי־היד של שירי יהודי־בבל הם משנות החמישים, השישים והשבעים של המאה שעברה. ועוד יתרון לשירי־העם של יהודי־בבל על האחרים. איסופם של רוב שירי־העם מארצות המזרח התיכון התחיל בידי חוקרים זרים, שבאו מרחוק והם רשמו מה שמסרו להם, תירגמו זאת לשפה אירופית ופירסמו מה שפירסמו ללא יכולת הערכה מדוייקת למידת המהימנות של המסרנים שלהם. לעומת זאת, כאמור, נראה לי שאת שירי־העם של יהודי־בבל רשמו אנשי־מקצוע, משוררים וזמרים שחיברו ושרו את השירים הללו, ומסרום בצורה מהימנה. השוואת שירים ובתים מקבילים של השירה העממית הערבית המוסלמית שנתפרסמה ושל השירים של יהודי־בבל מלמדת, שהאחרונים כנראה ביררו את נוסחאות־שיריהם ומסרו גירסאות טובות ומהימנות. הרבה דברים שנראים סתומים למפרסמים ולחוקרים בשירה העממית הערבית המוסלמית מתבהרים ומתבארים לאור נוסחאות־השירים ששימרו יהודי־בבל.

ספרות עממית זו של סיפור ואגדה, פתגם וחיידה, שיר ופזמון אינה שלמה והשלמתה כרוכה בתיעוד בעל־פה. כיום אנו מחוייבים לעשות כל שביכולתנו כדי להציל את שניתן להציל. אותה תנועה ואותה תנופה שהיו בקרב יהודי־בבל במחצית השנייה של המאה ה־19 בעיקר, לא היה להן המשך. לא מפני שתמו אוצרותיה הספרותיים העממיים של יהדות זו אלא מסיבות אחרות שלא כאן המקום לפרטן. בשני הדורות האחרונים לא נאסף כמעט דבר מן הספרות העממית של יהודי־בבל בערבית ובערבית־יהודית, אם מפני היטמעות ואם מפני התבטלות. מחקר הספרות העממית שבכתב מחייב איסוף ורישום של מה שניתוסף אחר כתבי־יד אלה ומה שנותר עוד חי בקרב יוצאי־בבל. בעקבות האיסוף והרישום של שירי־עם, פתגמים וסיפורים שעשיתי נתבררו לי הרבה דברים שהיו סתומים בכתבי־היד וכן להיפך. הדברים המקוטעים והמסורסים שנשמרו בדור זה נתבררו ונתבררו לאור כתבי־היד. אני עוסק עתה בהכנתם של כתבי־יד אלה, או מבחר מהם, לפרסום. כוונתי בראש וראשונה להוציא כתבי־יד אלה במקור הערבי־יהודי ובתרגום עברי ספרותי עם פירושים ומבואות.